

Рецензия
на доц. д-р Росица Стефанова Градева,
Институт за балканистика с Център по тракология при БАН
за дисертацията за присъждане на образователната и научна степен „доктор” на
Стоян Росенов Шиваров,
редовен докторант към Исторически факултет-СУ Св. Климент Охридски, на тема:
**„Българите в Мала Азия 1800-1914 г. Идентичност, демографски
аспекти, миграции”**
Научна област: 2. Хуманитарни науки
Професионално направление: 2.2 История и археология
Научна специалност: История на България

Докторант Стоян Шиваров е завършил специалност *Тюркология* към СУ „Св. Климент Охридски“, степен бакалавър, през 2005 г. и степен магистър със специалност *История* през 2013 г. Дипломната работа, защитена на магистърско образователно ниво, „Малоазийските българи – селища, миграции, взаимодействия“, има пряко отношение към темата на докторската му дисертация и може да бъде разглеждана като “подготовка” за нея. Веднага след успешното приключване на магистратурата (2013 г.) той е зачислен като докторант редовна форма на обучение в специалност *История на България*, Исторически ф-т, СУ Св. Климент Охридски с тема на дисертацията *Българите в Мала Азия 1800-1914 г. Идентичност, демографски аспекти, миграции*, отчислен с право на защита на 22.01. 2018 г..

Представената документация по реализиране на дисертацията е в съответствие с *Правилата за условията и реда за придобиване на научни степени и заемане на академични степени и заемане на академични длъжности*.

Дисертационният труд на Ст. Шиваров е посветен на проблем, който периодично излиза в публичното пространство, най-вече във връзка с предполагаеми претенции за компенсации на граждани на Р. България, потомци на преселници, към Р. Турция. В същото време, както правилно посочва дисертантът, темата се обсъжда най-вече на основата на популярни публикации, които често са носители на неточна и дори невярна информация. В този смисъл изследването на Ст. Шиваров запълва важен пропуск в националната историография и има потенциал да обогати международната с оглед разширяване на познанието за демографските процеси в Османската империя, за миграции на население от Румелия към Анадола, за етническата и религиозна карта на

османските провинции, за взаимоотношенията на малките православни християнски общности с османската власт в периода на реформи и териториално свиване на империята, както и с Вселенската Патриаршия.

Дисертационният труд се състои от увод, шест глави и заключение, библиография, общо 223 с., и седем приложения (таблици, карти, графики), които допълват и обогатяват текстовата част. Той се базира на богат и разнообразен изворов материал, който е обект на специален анализ в първата глава. Критичното използване на „домашните“ източници, на наличните, макар и оскъдни данни, извлечени от пътеписи и кореспонденция на чуждестранни посетители на районите на българските села, и най-вече въвеждането на османски документален материал, са още едно основание да бъде приветстван изборът на темата. Изследването печели много от използването на теренен материал от експедициите, проведени на място от Ст. Шиваров.

Уводът (с. 3 – 9) въвежда в темата, която се обосновава най-вече със състоянието на проучванията, въвеждането на нови теми, които не са били обект на досегашните публикации, и, разбира се, използването на неизвестен и малкоизвестен изворов материал. Подробно са изложени целите на дисертационния труд, а именно установяване:

1. „генезиса и анализиране на историческото развитие и еволюцията на организационните структури на българските селища“ през 19 в. до масовото изселване през 1914 г., като в някои случаи са представени свидетелства и от по-ранен период, вкл. 15-16 в., предопределен „геополитическите реалности на дългия 19 в.“
2. „броят и точното географско местоположение на селата с хомогенно в етническо отношение българско население на изток от Проливите“, като източната и западната групи са разгледани поотделно.

По-специално внимание е отделено и на следните казуси: 1. специфичните села Къздервент и села, които остават изолирани от двете основни групи български селища в Мала Азия; 2. Сведения за хайдут Лефтер; 3. църковното строителство и образователното дело в българските села в контекста на отношенията с Цариградската патриаршия и реформите в Османската империя.

Тук са указани и методите на изследването – основно проблемно-хронологическият подход, но със силен интердисциплинарен характер, с включването

на методи от областта на географията, вкл. ГИС, езиковзнание (ономастика), етнографски теренни проучвания.

Глава II, *Извори и историография* (с. 10-52) подлага на анализ на използваните в дисертацията типове източници, които осветляват историята и битието на тази малко известна група българи, която остава изолирана от Възрожденския подем в балканските земи. Често изворите са всъщност и първи опити за представянето на тази малка общност на читателската публика, вкл. и българска. Интересно е наблюдението, че преди 1878 г. българската преса постоянно преоткрива сънародниците ни в Мала Азия и рядко отива по-далеч от предаване на много общи сведения за тях. Поради ниското ниво на грамотност и сравнителна изолираност самите малоазийски българи са генерирали много малко документални свидетелства. Някои от тях обаче представят уникална информация за вътрешната им организация, най-вече за последните години от живота им в Мала Азия. В дисертацията са използвани и сведенията от пътеписи с интересни детайли, но особено важен принос, според мен, е въвеждането на османски извори с разнообразен характер, които позволяват поглед към техния живот през призмата на взаимоотношенията им с властта. Независимо от групирането им в *рум миллета* османската документация позволява уточняване на статистически данни, както и надникване в проблеми на общността като строеж/ремонт на храмове и развитие на образователното дело. Дисертантът е използвал разнообразен османски материал – *салнамета*, *нюфус*, *йоклама*, *теметтуат* и *джизие дефтери*, както и единични документи, от две от най-големите архивохранилища за османска документация в света – ВОА-Истанбул и Ориенталския отдел на НБКМ-София. Целите и задачите на дисертацията предполагат използването и на документация от следосвободенска България от хранилищата на ЦДА и извънстоличните клонове на ДАА – най-вече свързани с преселването на малоазийските българи към Балканите. Ценни са резултатите от трите теренни проучвания, проведени в периода 2009-2012 г., по време на които са събрани данни за останките от материалната култура на българите, уточнени са топоними, локализирани са селища, проведени са интервюта с потомци на заселниците в българските селища с оглед битуващите сред тях спомени за миналото им.

Глава III е посветена на село *Къздервент* (53-76), което – поради местоположението си на важния път Истанбул-Багдад, е едно от малкото български села в Мала Азия, фигуриращи в разнообразни исторически източници, вкл. и пътеписи. Независимо от фокуса си върху 19-нач. на 20 в., Ст. Шиваров предлага

значителен материал от по-ранния период специално за това село, който му позволява да измести времето на възникване на селото към управлението на султан Мехмед II. Интересно е, че българите са натоварени с дервентджийски задължения в новото си заселище, задължения които те продължават да изпълняват и в началото на 19 в. Авторът е събрал разнообразни и понякога противоречиви сведения за тяхното благосъстояние и стопански занимания, етнографски особености и етническа характеристика. Жителите на Къздервент остават встрани от българските села и от Българското Възраждане. Те са подложени на ускорена гърцизация и вместо към България се изселват към Гърция. Техни потомци са обект на проучване от страна на гръцки изследователи.

Някои конкретни бележки и препоръки по тази глава: Изследването би спечелило от използването на съществуващите проучвания за дервентджийството на Е. Грозданова, А. Стояновски, М. Кил; както и от задълбочаване на проучването на сведения за преселванията на славянско население към Анадола по време на управлението Мехмед Завоевателя и след него. К. Венедикова има книга за българите в Мала Азия от древността до наши дни. Независимо от нейния фокус към по-ранни времена, тя би допълнила картината на ранното българско заселване в региона.

Глава IV предлага поглед към разбойничеството и хайдушкото движение в Мала Азия през втората половина на 19 в. през призмата на фигурата на известния *Лефтер войвода* (77-96). Без да е директно свързана с българското население – участието на българи в дружините на Лефтер и на Манол (конкретните данни са непотвърдени и по-скоро в сферата на догадките), главата съдържа информация за атмосферата, в която живеят сънародниците ни и за реакциите на християнското население на променящата се данъчна политика и увеличаващ се държавен контрол над провинцията. Все пак струва ми се, че във въведението към главата следва да се изведе малко по-ясно фокусът на изследването, да се обясни защо именно Лефтер е центърът на главата, а не например Манол. Текстът би спечелил от обогатяване с литература за протестантските мисии в Османската империя през 19 в., които явно се обръщат и към караманлидите. На с. 93 се изказва предположение, че преселниците албанец и шестима българи, които действат като разбойническа банда в района на Измир може да са всъщност мюсюлмани. Струва ми се, че това не е много вероятно, поради традиционното по това време идентифициране на мюсюлманите с турци. Наистина албанците вече са си извоювали правото на назоваване според етноса, но това е изключително рядко явление що се отнася до българоезични мюсюлмани.

Следващите две глави – V и VI, представляват сърцевината на дисертацията. В Пета глава Ст. Шиваров си поставя нелеката задача да установи точното *географско разположение на българските селища в Мала Азия (97-114)*, което се прави сериозно явно за първи път, близо век след изселването на сънародниците ни, независимо от неколкотократно повдигане на въпроса за техните имоти в публичното пространство, вкл. и през последните години. В изследването си той стъпва на публикациите на В. Кънчов, М. Николчовска и Д. Шишманов, на документални свидетелства и стари карти, родови спомени, местна поселищна литература и теренни проучвания. Във втората част на главата е отделено специално внимание на т.нар. особени случаи – неизвестни или малко известни села, данни за гърцизирани села и села, които остават извън двата района на концентрация на българи в Северозападен Анадол. Интересни са наблюденията за вътрешни миграции, за делене на селищата и възникване на нови.

Резултатите, обобщени в табличен вид в Приложение 1 и на картите в Приложения 3-5, са убедителни и безспорен принос на дисертацията. В контекста на заключенията на Шиваров за въздействието на някои публикации върху родовите спомени на потомци на малоазийски българи, интересни са наблюденията на К. Иречек за влиянието на публикуваните исторически изследвания върху спомените, в случая за ислямизацията сред родопските българи.

Шеста глава (115-170) разглежда историята на *българските селища със съхранено българско самосъзнание до 1878 г.* от двете обособени групи – източна и западна, като селата и в двете групи са изследвани и поотделно, при които Шиваров съчетава всички налични (поне на този етап) извори, вкл. и интервюта на терен. Проследени са преданията за преселването на българите в Мала Азия и техния живот там, като те са сравнени с документи и други съвременни източници, които потвърждават, конкретизират, допълват или оспорват легендарните сведения. Авторът успява да идентифицира разположението на селата, вътрешни миграции, останки от материалната и духовна култура на българите на място. Безспорен принос на докторанта е и издирването и идентификацията на неизвестни досега български села и от двете групи Повтарящ се рефрен са взаимоотношенията на българите с Вселенската патриаршия във времето на нейното активно участие в подкрепа на политиката на Гръцкото кралство и ролята ѝ за гърцизирането на малките български анклави. Друг важен и повтарящ се мотив от последните десетилетия на техния престой в Мала Азия е сериозният „принос“ на заселването на мухаджири, най-вече черкези, но и

мюсюлмани грузинци, помаци и др., за завръщането на българите обратно на Балканите.

Няколко забележки и препоръки: Материалът за броя на жителите на отделните села от разнообразни източници може да се представи в табличен вид, което би го направил по-прегледен, синтетичен и лесно възприеман от читателя. Интересни са данните за „забрана на преподаване на български през 1907 г.“, както и за посещения на потомци на малоазийски българи в селата още през 1974 г. (с. 125-126) Би било интересно те да бъдат коментирани – като контекст и евентуални причини и обстоятелства. На няколко места в дисертацията се посочва Ивайловградско като източник на преселници към Мала Азия през 17-нач. на 18 в., а потенциална причина – липсата на земя и нейната неплодородност (с. 122). Може би било добре да се сравни с материала и заключенията на Ст. Първева, които се отнасят точно за този регион. Сведенията за миграция и по време на Руско-турската война 1806-1812 г. вероятно означават, че миграциите обхващат много по-широк регион от обичайните изходни точки в Южна България. Бих препоръчала повече внимание да бъде отделено на брачните практики, които са важни за запазване на българския характер на селата. Откъслечни сведения за тях се откриват сред описанията на отделните села, като напр. за връзките между с. Сюют и с. Коджабунар (с. 137) и Чатал тепе/ Урумче с Коджабунар (с. 164).

Последната *седма глава* разглежда важен компонент от духовния живот на българската общност – градеж (с. Аладжабаир) и възстановяване (с. Коджабунар) на *църкви през последните десетилетия на 19 в.* (171-194). Темата за присъствието на църкви в българските села е проследена в предходните две глави като част от микроисторията им. Предложеното изследване е значимо, на първо място, защото иницирането и осъществяването на строеж/ремонт на църковна сграда разкрива степента на организираност и способност да бъдат преодолени бюрократичните процедури и пречки, както и материалните възможности на жителите на съответното село. То е ценно и с погледа, който предлага, върху съответните процедури за периода след края на класическия Танзимат, през примера на сравнително бедни анадолски села на българи, които спадат към диоцеза на Вселенската Патриаршия. Макар тези процедури да са доста сходни с пред-Танзиматския период, има и съществени отлики, които са в съответствие с функционирането на *миллетската* система и реформите през 19 в. – като посредничеството на висшата църковна администрация, съкращаването на сроковете на издаване на разрешенията. Запазената документация позволява много по-

дълбочинно запознаване с етапите, през които преминава процедурата, свързана с ремонт и строеж на нова църква. В схематичен вид те са представени графично в приложения 6 и 7.

Безспорен е приносът на Ст. Шиваров в хронологическото разширяване на интереса на българската историография към процедурите и практиките за строеж и обновяване на християнските храмове по време на османската власт. Промените в османските политики и практики спрямо немюсюлманските храмове по време на Танзиматския и пост-Танзиматския период обаче са обект на изследване извън България – документи за ранния период са публикувани напр. от А. Матковски, а изследвания – от Р. Хейдън (индивидуално и в съавторство) и от А. Уортън. Добре би било авторът да сравни своите заключения с тези на споменатите автори. В ВОА са запазени и колекции планове на църкви във връзка с давани разрешителни. Най-вероятно Димитри Калфа, споменат на с. 179 като един от жителите на Коджабунар, с които се срещат представителите на османската власт при инспекцията им на място, е строителят, който ще осъществи изграждането на дървения храм.

Заключението (с. 195-200) обобщава основните изводи и приноси на дисертант Ст. Шиваров. Авторефератът коректно отразява основните компоненти и изводи на дисертацията.

Ст. Шиваров има шест научни публикации (пет излезли и една под печат) по темата на дисертацията. Една от тях е представена на международен научен форум. Освен това има поне още толкова статии и други научни издания. Участник е в четири научни проекта, един от които международен под егидата на Британската библиотека.

Накрая бих искала да отправя някои по-обща препоръки с оглед публикация на дисертационния труд: 1. Бих препоръчала едно въведение към труда, съдържащо обзор на сведения за преселването доброволно и не съвсем от Румелия към Анадола. Поглед върху българското градско население напр. в Бурса само би обогатило изложението; 2. Струва ми се по-удачно да се започне с по-общия преглед от глави 5 и 6, а историята на с. Къздервент и Хайдутството (особено като се има предвид, че българите почти не фигурират в изложението по втория въпрос) като частни случаи може би е по-добре да останат на по-задно място; 3. На моменти текстът се чете като обединение от няколко независими статии, може би следва да се направи по-щателно изчистване на повторенията; 4. Дисертацията ще спечели от използването на повече изследвания по проблемите, които са ѝ фокус, дори и да не се отнасят за същия период или регион; 5. Илюстративен материал с достигнали до наше време паметници – къщи, чешми,

останки от църкви и пр. в българските села или дело на майстори-строители от тях, какъвто без съмнение е натрупан по време на теренните изследвания, ще обогати представата на читателя за живота на тази малкоизвестна българска общност.

В заключение ще посоча, че дисертацията на Ст. Шиваров на тема *Българите в Мала Азия 1800-1914. Идентичност, демографски спекти, миграция* има безспорен приносен характер, а изложените по-горе забележки и препоръки не поставят под съмнение научните ѝ качества. Трудът е посветен на дисертабилна тема, която е останала неосветлена в българската и в чуждата историография. Работата на Ст. Шиваров с изворите е прецизна и задълбочена. Специално трябва да се посочи приносът му по въвеждане на оригинални османски документи, издирени в наши и турски архивохранилища. Авторът има конкретен принос и с теренната си работа, която допълва и значително обогатява историческия наратив. В този по-общ смисъл, както и с конкретните си фактологични приноси, дисертационният труд и другите публикации на докторанта ми дават основание да гласувам с ДА и да предложа на Научното жури да гласуват също в полза на присъждане на научната и образователна степен „доктор” на Стоян Росенов Шиваров.

17. 04. 2016 г.
гр. София

доц. д-р Росица Стефанова Градева,
Институт за балканистика с Център по
тракология „Проф. А. Фол“, БАН